

Ірина Фаріон

д-р філол. наук, проф., проф.
кафедри української мови,
Національний університет
«Львівська політехніка»

um.dept@lpnu.ua

МОСКВОФІЛЬСТВО ГАЛИЧИНИ: ДО ІСТОРІЇ ПРОБЛЕМИ

© Фаріон Ірина, 2018

Москвофільство як політичне явище набуває особливої гостроти та актуальності під час російсько-української війни, що почалася з анексії Криму та третини Донбасу в лютому–березні 2014 року. Осмислення та аналіз цього явища в його історичній ретроспективі дає можливість з'ясувати основні причини перманентного спалаху незакінченої війни між Україною та Росією та екстраполювати історичні обставини на сучасність.

Для викриття москвофільства як засобу колонізації мислення на основі джерел москвофільства ще від XVI століття проаналізовано їхню трансформацію через релігійну і політичну діяльність відомих осіб Галичини, досліджено ментально-політичну проблему москвофільства в Галичині в історичній ретроспективі: від кінця XVI до початку XX століття. Проаналізовано зародження та еволюцію ренегатських ідей москвофільства від обґрунтування українсько-московської релігійно-етнічної єдності у посольстві львівських братчиків 1592 року до абсолютної підтримки Росії під час її окупації Галичини в 1914 році.

Показано як Перша світова війна стала початком кінця промосковських настроїв. Москвофіли розкололися на «старорусів» та «новокурсників» (від «новий курс» на засвоєння «модерної російської ідентичності»), останні з яких стали на позиції повної національно-політичної єдності з Росією і прийняття російської літературної мови.

Осмилено релігійно-панславистську орієнтацію з гаслом єдиної віри, традиції та мови (зокрема церковнослов'янської), що з особливою силою спалахує в першій половині XIX століття на хвилі контрреволюційних подій 50-х років, коли москвофільство як ідеологія денаціоналізації та пораженства перетворюється на форпост окупації Росією Галичини.

Ключові слова: ренегатські ідеї, москвофільство, історична ретроспектива, російсько-українська війна.

Irina Farion

MUSCOPHILISM OF GALICIA: ON HISTORY OF THE ISSUE

Introduction. The article explores sources of mental and political problem of muscophilism in Galicia in the historical retrospective from the end of the XVI to the beginning of the XX century.

Purpose. Our purpose is to identify and discover chronologic sources of muscophilism and analyse its transformation through religious and political activity of prominent personalities of Galicia.

Methods. Historical and descriptive method is used, with the help of it the background for uprise of muscophilism and its essence as ideology of denationalization and defeatism is revealed.

Result. The result of the research determines that muscophilism ideas in Galicia, particularly in Lviv, were initiated by the embassy of Lviv brotherhood members and Lviv metropolitan Dionysius Balaban in 1592, who in their appeal to Moscowian tsar Fyodor of rebuilding the burnt Dormition Church in Lviv actually laid ideological foundation for merging of Ukrainians and Muscovites. Muscophilism already as a political stream, influenced by counterrevolutionary events and «Spring of the Nations» of 1848 failure, reached its culmination in the 50s of the XIX century.

Originality. Originality of the research consists in the analysis of primary historical source of muscophilism in Galicia and beginnings of ideological foundations forming of ethnic and religious «unity» of Galicia and Muscovy, that is modern idea of «russkiy mir».

Conclusion. Muscophilism is the ideology of denationalization and defeatism that became the outpost of occupation of Galicia by Russia during the First World War of 1914, and finally led to hybrid Russian-Ukrainian war of 2014 under hybrid motto *Iedyna kraina [ukr] – iedinaia strana [rus]* (United country [eng]). The proposed material has fundamental ideological meaning in the development of independent Ukrainian State. For the purpose of decolonization of thought it should be used in all humanities courses of higher school and be widely promoted thorough various projects in mass media.

Key words: moscowophilism, historical retrospective, Russian-Ukrainian War.

Постановка проблеми. Московфілство як політичне явище набуває особливої гостроти та актуальності під час російсько-української війни, що почалася з анексії Криму та третини Донбасу в лютому–березні 2014 року. Осмислення та аналіз цього явища в його історичній ретроспективі дає можливість з'ясувати основні причини перманентного спалаху незаконченої війни між Україною та Росією та екстраполювати історичні обставини на сучасність.

Мета роботи: викриття московфілства як засобу колонізації мислення

Стан вивчення. Московфілство як «патологічний прояв людського духу» було під пильним зором Івана Франка, яке нещодавно вичерпно висвітлив Олег Баган [2], вивчали цю ментальну і суспільно-політичну патологію історики (М. Грушевський [5], О. Сухий [15], Ф. Стеблій [1], З. Когут [7]), мовознавці (М. Лесюк [8]), літературознавці (К. Студинський [14], М. Лозинський [9], О. Петраш [11]), богослови (Д. Блажейовський [3]), історіософи (Є. Маланюк [10]) та ін.

Новизна та особливість нашого дослідження в аналізі первісного історичного джерела московфілства в Галичині та початків формулювання ідейних основ етнічно-релігійної «єдності» Галичини з Московією, себто сучасної ідеї «русского мира». Серед наших завдань виявити джерела московфілства ще від XVI століття та проаналізувати їхню трансформацію через релігійну і політичну діяльність показових осіб Галичини.

Виклад основного матеріалу. 1. Джерела московфілства: 90-ті роки XVI ст. Перші прояви ідеї релігійної, етнічної та історичної єдності з Московією знаходимо 1592 року в посольстві до Москви львівських братчиків і львівського митрополита Діонісія Балабана з проханням допомоги відбудувати згорілу Успенську церкву («Челобитная Львовскаго братства Московскому царю Θεодору»). Слушно зауважує о. доктор Блажейовський: «Тут, виглядає, є ідеологічний початок Переяслава і політичної орієнтації від 1620 року на Москву» [3, с. 32]. Саме аргументи на користь милостині стали ідейною основою для подальших контактів із Московією: а) московського царя Фьодора подано як покровителя православного світу; б) як провідника всього «многоплеменитого рода Російського»; в) як наступника князя Володимира Великого, хрестителя «всього роду Російського» [1]. Такі характеристики в Московії та Русі мали зовсім різне підґрунтя. Якщо московити наголошували на династичних правах царя на руські (себто українські) території, то братчики формулювали етнічно-релігійну єдність польсько-литовської та московської Руси... [3, с. 29].

Визначальний у цій першій зорієнтованості на Москву грецький чинник як джерело панславістського (всеслов'янського) православ'я, що виникло після розколу єдиної Церкви 1054 року. Саме 1592 року приїздив до Львова грецький достойник, тирновський митрополит Діонісій з Москви. Він не випадково вручив братству три вірчі листи до Москви: до царя, до цариці, до Бориса Годунова. Греки були максимально зацікавлені будувати стосунки з українцями через Москву, і не тільки тому, що не мали жодних симпатій до католицької Польщі, а тому, що надто щедрою на всілякі матеріальні

дари до них була саме Москва. Понад то, шлюб візантійської принцеси 1492 року Софії Палеолог із московським князем Іваном III (кн. 1462–1505) справив великий вплив на зміцнення міжнародного авторитету Московського царату, а спадщина Візантії відіграла визначальну роль у «збиранні Русі» Московією і виробленні національної ідеології Третього Риму. Саме Іван III був ініціатором розколу Київської митрополії, коли після підписаної унії на Флорентійському соборі заарештував Київського митрополита Ісидора. 1448 року Іван III скликав у Москві собор підконтрольних єпископів, які без благословення Вселенського патріярха вибрали настоятеля самопроголошеної Московської церкви.

Греки, зокрема антиохійський патріярх Йоаким і константинопольський Єремія, в обхід львівського єпископа і київського митрополита надали львівському братству ставропігійські права, себто цілковиту незалежність від основної місцевої ієрархічної інституції Київської церкви та українського єпископату. Братства отримали від греків право судити українських єпископів і доносити на них! Це призвело до навальної анархії серед українців, бо, зауважимо, ні греки, ні московити не мали таких безглузких прав [3, с. 31]. Отож, отримавши таку ставропігію, львівське братство 1592 року вирушило до Москви по гроші з заявою про спільність віри, походження та мови... Гроші отримали. Й разом із ними перманентну війну з Москвою, що триває й досі.

2. У першій чверті XVII ст. у нових умовах агресивного відновлення православної ієрархії після 1620 року (мілітарно-козацькими зусиллями галичанина з Самбірщини Петра Сагайдачного) московфільські ідеї розвивали також вихідці з Галичини, київські православні митрополити Йов Борецький, 1620–1631 (нар. на Галичині, с. Бірча; був ректором Львівської братської школи, відтак першим ректором Київської братської школи) та Ісає Копинський, 1631–1640 (нар. на Підляшші або Галичині). Саме вони використали козацтво на чолі з Сагайдачним як *«силовий аргумент у релігійній полеміці»* [3, с. 23]. У листі до царя 1624 року Й. Борецький виписує історико-династичну спорідненість польсько-литовської та московської Русі, трактуючи, всупереч історичній правді, Романових як *«сродників»* князя Володимира; розвиває етнічно-кровну спорідненість українців та московитів, використовуючи біблійну легенду про двох братів Йосипа Прекрасного і Веніямина, спираючись на яку, запроваджує злочасне поняття *українця-малороса* як молодшого брата в родині щодо старшого *росіянина-великороса* [4, с. 46–48]. У своїй польськомовній праці *«Протестація»* (1621 р.) Й. Борецький зазначає: *«Природніше було і патріярхові, і нам, і козакам діяти на боці Москви, з якою у нас одна віра і служба Божя, один рід, одна мова і спільні звичаї»* [16, с. 290] – очевидно, маючи на увазі під спільною мовою церковнослов'янську. Відтак комплекс ідей, сформованих на підтримку православ'я в Україні ззовні, що яскраво втілений через визначальні персони часу, зокрема Сагайдачного, Борецького, Копинського, слушно названо *«малоросійською ідеєю»*, тобто банальною підлеглістю України Москві через православну єдність [7, с. 24–25] і з подальшою політичною залежністю. За Є. Маланюком, *«...малоросійство – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм»* [10, с. 19].

3. У другій половині XIX століття – спалах московфільства через зневіру у власні національні сили. У цей період московфільство – це передусім мовно-літературна течія, що поряд із церковним напрямом стала основою для подальшого політичного руху. Загальновідома роль *«Русалки Дністрової»* (1837) і руської трійці – М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького – у формуванні національного самоусвідомлення Галичини. Проте саме побратими М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький зрадили українську національну ідею: *«Було се немовби якесь прокляття над галицькою землею, що два люди, які її будили зі сну, скінчили не то що зневірою, але зрадою своїх найкращих мрій, виплеканих у молодості, вилеліяних серед переслідувань і поневірки»* [14, с. 190]. Якщо І. Вагилевич, попри свої незаперечні й поважні наукові заслуги в царині мовознавства, етнографії та фольклористики, подався служити полякам і очолив недовготривалий орган полонізованих українців *«Дневник руський»* (1848 р.), гасло якого полягало в єднанні поляків та українців (особливо польськомовних) як єдиного (!) народу у складі Польщі, то Я. Головацький, попри свої можливості професора катедри руської

словесності у Львівському університеті, став яскравим представником інтелектуального москвофільського табору.

Вибір Я. Головацького, науковця зі значними розвідками у царині українознавства [8, с. 80–89], тим цинічніший, що він у час революції 1848 року був символом української окремішності передусім завдяки його дуже прогресивній статті під знаковим псевдо Гаврило Русин «Становище русинів у Галичині» (1846 р.) [12, с. 248–249]. У жовтні того ж року він стає одним із найактивніших учасників першого з'їзду діячів української культури, освіти і науки у Львові, де виступає з яскравою промовою про мовно-етнічну єдність усіх гілок українського народу (стаття «Розправа о язиці южноруським і его нарічіях» з епіграфом до неї Шафарика «*Народ, що усвідомлює значення рідної мови для свого вищого духовного життя і сам її покидає та зрікається, здійснює самогубство*») і в грудні стає завідувачем катедри української словесності (української мови і літератури) Львівського університету [13, с. 78–79; 11, с. 94].

Що ж стало причиною того страшного відступництва супроти власної совісті «яко русина»? Чому він втратив те, що абсолютно безпомилково сам як *Гаврило Русин* визначив для блага нації: «моральна сила, знання справи, любов до батьківщини і самопожертвування»? Передусім суспільно-політичні обставини, чи кон'юнктура, що на безхарактерних і слабких людей, попри їхній інтелект, мають вплив підриву світоглядних та моральних переконань. Після революції «весни народів» 1848 року настала контрреволюція, яка остаточно запанувала після заклику австрійців до Росії приборкати революцію в Угорщині. Ян наслідок, улітку 1851 року розпущено Головну Руську раду і на десятиліття запанувала стара система австрійського абсолютизму, що запустила з новою силою польські колонізаційні процеси у Львові.

Щойно відроджена, слабка і хитка віра русинів (українців) у себе, зокрема інтелектуально-духовного проводу, зазнала краху: «Вони втратили віру, щоб наш нарід своїми власними силами міг коли дорівняти Полякам, їх напав страх, що Поляки готові наш нарід зовсім спольщити» [9, с. 7]. Не маючи морально-духовних та економічних сил вистояти перед польським натиском, підсиленим позірною австрійською нейтральністю в польсько-українському протистоянні, ці високі прошарки українського суспільства, духівництво та інтелектуали, шукали порятунку в начебто єдиновірній Росії та начебто спорідненій із нею мові. *Незрілість національного самоусвідомлення, чужа австрійська держава, сильний польський гніт* і як наслідок *політична депресія* в постреволюційний час і реставрація австрійського абсолютизму 1849–1859 років призвели до навалного в Галичині, Буковині та Закарпатті москвофільства. Наголосимо, що москвофільство зародилося у середовищі саме української інтелігенції [15, с. 116].

У газеті «Слово» 1866 року (редактор Б. Дідицький) відверто проголошено курс на злиття з Росією: «...наш нарід і нарід російський, се один нарід, а наша мова і мова російська, се одна мова» [9, с. 8]. Неспинні грошові субсидії з Росії в інформаційно-видавничу і науково-освітню царини лише максимально посилювали цю нову залежність. Переїхавши з родиною до Росії, Я. Головацький систематично пише до галицьких, фінансованих з Росії москвофільських органів «Слово», «Пролом», «Беседа», «Страхопуд». В останньому з них 1887–1888 рр. він публікує принизливий для українців твір начебто від самого Маркіяна Шашкевича «*Не-Овидовы Heroides*», що вражає своїм цинізмом. Поряд зі злісною зневагою до всього українського, зокрема гетьманів І. Мазепи та І. Виговського, він висміює фонетичний правопис М. Шашкевича від його ж імени... [14, с. 199–201]. Слушно зауважував І. Франко, що москвофільство – це насправді «глибока психологічна проблема» [17, с. 557].

4. Від XX ст. до III тисячоліття: від москвофільства «новокурсників» до гібридного москвофільства «єдина країна – єдина страна».

До 80-х років XIX ст. москвофільство, попри зародження народовства у 60-ті роки, було провідною силою Галичини. Протистояння між українцями і поляками, ворожі стосунки Польщі та Росії (але цілком одностайні в недопущенні українського «сепаратизму») особливо після повстання 1863 року, програш Австрії в австрійсько-пруській війні 1866 року і начебто неминучий поділ Австрії,

як колись Польщі, а після того і уявне приєднання Галичини до Росії – усі ці об'єктивні історичні обставини та суб'єктивні страхи, відсутність волі й віри у власні національні сили (себто ментальний чинник) вербували щоразу нових прихильників орієнтації на Москву... На початку XX століття за проросійські партії на виборах голосував чи не кожен третій українець Східної Галичини!

Проте Перша світова війна стала початком кінця промосковських настроїв. Москвофіли розкололися на «старорусів» та «новокурсників» (від «новий курс» на засвоєння «модерної російської ідентичності»), останні з яких на чолі з В. Дудикевичем та ін. стали на позиції повної національно-політичної єдності з Росією і прийняття російської літературної мови. Коли 21 серпня 1914 року російські війська вступили до Львова, то призначений Росією генерал-губернатор Галичини граф Г. Бобринський чітко висловив свою програму дій: *«Восточная Галиция и Лемковщина искони – коренная часть единой великой Руси; в этих землях коренное население всегда было русским, устройство их посему должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство»* [6, с. 61]. Свої повноваження з викорінення України в Галичині Бобринський поділив із «Русским Народным Советом» під головуванням вихідця з греко-католицької священичої родини, депутата Галицького сейму В. Дудикевича, що разом з іншими місцевими москвофілами С. Бандасюком та Ю. Яворським приїхали до Львова в обозі російської армії.

Наслідком цієї московської навали до Львова і жагучих очікувань місцевих москвофілів стало закриття всіх українських шкіл, товариства «Просвіта», арешти галичан і вивезення їх до Сибіру і, звісно, започатковано курси російської мови для вчителів та друкування підручників російською мовою... Проте відступ російської армії у квітні 1915 року призвів до еміграції багатьох москвофілів до Росії, де багато з них розчарувалися в ідеології москвофільства і згодом брали участь в українських національно-визвольних змаганнях 1917–1921 років. Натомість В. Дудикевича, що втік до Росії, розстріляли московські більшовики у Ташкентській тюрмі 1922 року (за іншими даними помер у тюрмі). Тому прямі й непрямі нащадки львівських москвофілів у часи СРСР здебільшого стали радянофілами, а тепер лібералами...

Висновки. Отже, історія москвофільства в Галичині хронологічно сягає кінця XVI – першої чверті XVII століття і має релігійно-панславистську орієнтацію з гаслом єдиної віри, традиції та мови (зокрема церковнослов'янської), а відтак з особливою силою спалахує в половині XIX століття на хвилі контрреволюційних подій 50-х років. У цю пору москвофільство як ідеологія денаціоналізації та поразенства перетворюється на форпост окупації Росією Галичини під час Першої світової війни 1914 року. Проте зазнавши краху в час націоналістичного руху на західних землях у 20–50-ті роки XX століття, москвофільство несподівано повернулося в Галичину в час російсько-української війни 2014 року під гібридним гаслом *«Єдина країна – единая страна»*.

Предметом наших подальших досліджень є проблема москвофільства у сучасній Галичині та химерні форми її вияву. Пропонований матеріал слід використовувати у всіх гуманітарних курсах вищої школи та найширше пропагувати через різні проекти у ЗМІ для деколонізації мислення.

1. *Акты, относящиеся къ истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссією.* – СПб., 1851. – Т. IV. 2. *Баган Олег. Іван Франко про галицьке москвофільство (Націософський етюд).* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgolos.com.ua/blogs/ivan_franko_pro_galytske_moskvofilstvo_natsiosskyu_etyud_292142.html (12.03.2018). 3. *Блажейовський Дмитро. Три українські церковні унії.* – Львів, 2010. 4. *Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали в трьох томах.* – Москва : АН СРСР, 1953. – Т. I. 1620–1647 роки. 5. *Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т. 9 кн. Т. VI. Кн. 1 // упоряд. , приміт. С. К. Росовецького.* – К. : Либідь, 1996. 6. *Кубайчук Віктор. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови).* – К. : «К.І.С.», 2004. 7. *Когут Зенон. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України.* – К. : Критика, 2004. 8. *Лесюк М. Становлення і розвиток*

української літературної мови в Галичині. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. 9. Лозинський Михайло. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині. – Стрий, 1994. 10. Маланюк Євген. Малоросійство. Нариси з історії нашої культури. Серія «Бронебійна публіцистика». – Українська прес-група, 2013. 11. Петраш Осип. Подвижники української ідеї. Маркіян Шашкевич та його побратими. – Тернопіль, 1996. 12. «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали // упоряд. Ф. Стеблій, О. Купчинський та ін. – К., 1989. 13. Стеблій Феодосій. Галичина на перехресті історії. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів : Ін-т українознавства, 2011. 14. Студинський К. Псевдо-послання Маркіяна Шашкевича. Відбитка з ЗНТШ. – Т. 153. – Львів, 1935. 15. Сухий Олексій. Галицькі москвофіли в оцінці Івана Франка // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. – Львів, 1998. – С. 116–119. 16. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. / упоряд., прим. В. Шевчука. – К. : Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 2. – Перша пол. XVII ст. 17. Франко Іван. Двоязычність і дволичність. // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / упоряд. Дмитро Павличко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 544–557.

REFERENCES

1. Akty, odnosiaschiesia k' ystoryy Zapadnoj Rossii, sobrannye u yzdannye Arkheohrafycheskoiu kommyssiei. – SPb., 1851. – T. IV. 2. Bahan Oleh. Ivan Franko pro halyts'ke moskvofil'stvo (Natsiosofs'kyj etjud). [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://vgolos.com.ua/blogs/ivan_franko_pro_galytske_moskvofilstvo_natsioss'kyj_etyud_292142.html (12.03.2018). 3. Blazhejovs'kyj Dmytro. Try ukrains'ki tserkovni unii. – L'viv, 2010. 4. Vozz'iednannia Ukrainy z Rosiiei. Dokumenty i materialy v tr'okh tomakh. – Moskva : AN SRSR, 1953. – T. I. 1620–1647 roky. 5. Hrushevs'kyj M. S. Istoriia ukrains'koi literatury: V 6 t. 9 kn. T.VI. Kn. 1 // uporiad. , prymit. S. K. Rosovets'koho. – K. : Lybid', 1996. 6. Kubajchuk Viktor. Khronolohiia movnykh podij v Ukraini (Zovnishnia istoriia ukrains'koi movy). – K. : «K.I.S.», 2004. 7. Kohut Zenon. Korinnia identychnosti. Studii z rann'omodernoi ta modernoi istorii Ukrainy. – K. : Krytyka, 2004. 8. Lesiuk M. Stanovlennia i rozvytok ukrains'koi literaturnoi movy v Halychyni. Ivano-Frankivs'k : Misto NV, 2014. 9. Lozyns'kyj Mykhajlo. Ukrainstvo i moskvofil'stvo sered ukrains'ko-rus'koho narodu v Halychyni. – Strij, 1994. 10. Malaniuk Yevhen. Malorosijstvo. Narysy z istorii nashoi kul'tury. Seriia «Bronebijna publitsystyka». – Ukrains'ka pres-hrupa, 2013. 11. Petrash Osyp. Podvyzhnyky ukrains'koi idei. Markiiian Shashkevych ta joho pobratymy. – Ternopil', 1996. 12. «Rusalka Dnistrova»: Dokumenty i materialy // Upor. F. Steblii, O. Kupchyns'kyj ta in. – K., 1989. 13. Steblii Feodosij. Halychyna na perekhresti istorii. Postati / Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. – L'viv, 2011. 14. Studyns'kyj K. Psevdo-poslaniie Markiiiana Shashkevycha. Vidbytko z ZNTSh. – T. 153. – L'viv, 1935. 15. Sukhyj Oleksij. Halyts'ki moskvofily v otsyntsi Ivana Franka // Ivan Franko – pys'mennyk, myslytel', hromadianyn. – L'viv, 1998. – S.116–119. 16. Tysiacha rokiv ukrains'koi suspil'no-politychnoi dumky : u 9-ty t. / Upor., prym. V. Shevchuka. – K. : Dnipro, 2001. – T. II. – Kn. 2. – Persha pol. KhVII st. 17. Franko Ivan. Dvoiazychnist' i dvolychnist'. // Budivnychij ukrains'koi derzhavnosti. Khrestomatiia politolohichnykh statej Ivana Franka / Uporiad. Dmytro Pavlychko. – K., 2006. – S. 544–557.